

Історичні науки

УДК 94(477.84)"1858/1897":314.74+316.42

Муляр Анатолій Миколайович

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
Університет економіки і підприємництва*

Mulyar Anatoly

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Social and Humanities
University of Economics and Entrepreneurship
ORCID: 0000-0002-7629-301X*

DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2026-8-12140>

**МІСТЕЧКО ДЕРАЖНЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.:
СОЦІОДЕМОГРАФІЧНА ТА КОНФЕСІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
THE TOWN OF DERAZHNYA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH
CENTURY: SOCIO-DEMOGRAPHIC AND RELIGIOUS
TRANSFORMATION**

***Анотація.** У статті реконструйовано соціодемографічну, конфесійну та просторову трансформацію містечка Деражня Летичівського повіту Подільської губернії у другій половині XIX ст. На основі зіставлення камеральних описів, ревізьких списків, метричних книг, статистичних відомостей і матеріалів перепису 1897 року показано, як поєднання залізничної інфраструктури, імперського законодавства щодо єврейського населення та міграційних процесів перетворило Деражню з аграрно-ремісничого осередку на потужний транспортно-торговельний*

вузол. Визначено роль конфесійної структури у формуванні соціотопографії, професійної спеціалізації та демографічної поведінки громад. Порівняльний аналіз з Летичевом, Меджибожем і Вовковинцями дозволив виявити унікальні чинники модернізації Деражні в контексті подільських містечок.

Ключові слова: Деражня, Подільська губернія, містечко, штетл, залізниця, демографія, конфесійна структура, міграція, друга половина XIX ст.

Summary. The article reconstructs the sociodemographic, confessional, and spatial transformation of the town of Derazhnia in Letychiv county, Podillia gubernia, during the second half of the nineteenth century. Based on a comparative analysis of cadastral descriptions, revision lists, metrical books, statistical records, and materials from the 1897 census, the study demonstrates how the combination of railway infrastructure, imperial legislation on the Jewish population, and migration processes transformed Derazhnia from an agrarian and craft center into a powerful transport and trade hub. The role of confessional structure in shaping sociotopography, professional specialization, and demographic behavior of communities is determined. A comparative analysis with Letychiv, Medzhybizh, and Vovkovyntsi made it possible to identify unique factors of Derazhnia's modernization in the context of Podillian towns.

Key words: Derazhnia, Podillia gubernia, town, shtetl, railway, demography, confessional structure, migration, second half of the 19th century.

Наукова проблема дослідження полягає у виявленні механізмів та чинників трансформації традиційного подільського містечка в умовах імперської модернізації другої половини XIX ст., зокрема визначенні співвідношення між: інфраструктурними змінами (відкриття залізничної

станції 1871 р.) та демографічною динамікою (зростання населення майже в 3,8 рази за 1858–1897 рр.);

імперським обмежувальним законодавством («Тимчасові правила» 1882 р.) та конфесійною структурою (формування абсолютної юдейської більшості — 68,3%);

становим поділом (міщани та селяни) та професійною спеціалізацією (торгівля, ремесло та землеробство);

міграційними процесами (механічний приріст) та природним рухом населення (народжуваність, смертність, дитяча смертність);

просторовою сегрегацією (єврейський квартал, селянська периферія, пристанційна зона) та соціальною ієрархією містечка.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об’єктивності та системності, а також методи мікроісторичного, проблемно-хронологічного, порівняльного, історико-генетичного та структурно-функціонального аналізу, що дало змогу реконструювати механізми поземельного рецидиву 1862–1863 років у Деражнянській окрузі та простежити особливості адаптації селянських громад після реформи 1861 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціально-демографічного та конфесійного розвитку містечок Правобережної України другої половини XIX ст. перебуває у фокусі досліджень українських істориків останніх десятиліть. Загальні питання імперської модернізації західних окраїн Російської імперії, зокрема аграрної політики та інфраструктурних змін, розглянуто у працях О. І. Гуржія, який проаналізував механізми інтеграції регіону до загальноімперського економічного простору в 1830–1880-ті роки [14].

Єврейські громади Поділля, їхня соціальна структура та роль у регіональній економіці стали об’єктом досліджень В. В. Кононенка, який простежив еволюцію єврейських громад регіону від XV до першої

половини ХХ ст., акцентувавши на їхньому становищі в «смузі осілості» та впливі імперського законодавства [17]. В. О. Доценко проаналізував єврейський громадський рух в Україні 1860–1930-х рр., показавши механізми адаптації єврейського населення до імперських обмежень та економічних змін [15].

Питання соціально-економічної історії українського селянства другої половини ХІХ ст., зокрема наслідків реформи 1861 року, викупних платежів та переходу до міщанського стану, досліджено у працях О. П. Реєнта, який виявив ключові стратегії виживання селянських громад у пореформену добу [19].

Окремі аспекти історії Деражні та Летичівського повіту вже стали предметом краєзнавчих студій. Зокрема, О. Я. Дячок проаналізував топографічний і камеральний опис Летичівського повіту кінця ХVІІІ — початку ХХ ст., виявивши гідрологічні та природно-географічні чинники формування поселень регіону [16].

Метою статті є комплексна реконструкція соціодемографічної, конфесійної та просторової трансформації містечка Деражня Летичівського повіту Подільської губернії у другій половині ХІХ ст. та визначення чинників, що зумовили її перетворення з приватновласницького аграрно-ремісничого осередку на потужний залізнично-експортний вузол регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження містечок Правобережної України традиційно розглядається крізь призму макрорегіональних процесів, тоді як мікроісторичний аналіз окремих поселень дозволяє виявити специфіку адаптації локальних спільнот до імперських трансформацій. Містечко Деражня Летичівського повіту є репрезентативним кейсом для вивчення еволюції подільського «штетлу» від доби Речі Посполитої до кінця ХІХ століття, демонструючи складний синтез традиційного аграрного укладу та модернізаційних викликів пореформеної доби.

Джерельну базу дослідження становить комплекс архівних матеріалів Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), що дозволяє реалізувати методику джерелознавчої триангуляції. До неї входять: камеральний та топографічний опис Летичівського повіту 1812 року [5], ревізькі казки 10-ї народної ревізії 1858 року та додаткові списки 1860–1870-х років [7], метричні книги Подільської духовної консисторії та казенного рабинату [9; 10], а також статистичні відомості Подільської губернії за 1866 рік [8]. Перехресне зіставлення цих масивів дає змогу деконструювати суху статистику Першого загального перепису населення 1897 року та відтворити реальні демографічні процеси у «міжпереписний» період.

Просторово-географічний каркас Деражні був жорстко детермінований гідрографією. Згідно з камеральним описом 1812 року, поселення розташовувалося по обидва боки річки Вовк на низьких і пологих берегах. У центральній частині русло річки за допомогою системи гребель утворювало просторий став, а з лівого боку в неї впадав безіменний струмок. Цей водно-енергетичний вузол визначав економічну спеціалізацію містечка. На одній із гребель функціонували два борошняних млини (чотири постави), а також діяли три єврейські винокурні та панська кам'яна пивоварня з солодовнею [5, Арк. 103зв.–106зв.].

Містечко Деражня Летичівського повіту Подільської губернії у пореформену добу другої половини XIX ст. еволюціонувало від приватновласницького аграрно-ремісничого осередку до потужного транспортно-торговельного вузла регіону.

З точки зору інституційно-власницького статусу, Деражня демонструвала притаманний Правобережній Україні дуалізм. З одного боку, поселення перебувало у приватній магнатській власності — до 1844 р. роду Мошинських, а з 1844 р. — Станіслава Рациборовського та його нащадків (зокрема Тадеуша та Віктора Рациборовських). З іншого боку,

після реформ 1860-х рр. містечко функціонувало як центр Деражнянського волосного правління та волосного суду. Тут паралельно діяли: волосна та сільська адміністрація, що опікувалася селянами-власниками. Фіскальні й рекрутські функції щодо міщанського стану виконувала Деражнянська міщанська управа [6, Арк. 1–200]. Цивільно-правовий і духовний побут юдейської більшості у населеному пункті регулювали казенний рабинат та інститути кагального самоврядування [10, Арк. 1–380].

Кардинальний інфраструктурний перелом у просторовій організації Деражні відбувся у 1871 році із введенням в експлуатацію ділянки Жмеринка — Волочиськ Південно-Західної залізниці та відкриттям залізничної станції «Деражня». Включення до залізничної мережі змістило економічний центр містечка від традиційної Базарної площі до пристанційного району з гуртовими складами збіжжя, елеваторами та заїжджими дворами. Деражня перетворилася на ключовий пункт експорту пшениці, цукрових буряків, лісу й спирту до Одеського порту та західнокордонних митниць.

Конфесійний склад населення Деражні у другій половині XIX ст. визначав соціокультурне обличчя містечка, перетворюючи його на репрезентативний подільський «штетл». За даними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року, релігійна конфігурація мешканців мала такий вигляд Юдеї — 3 335 осіб (68,3%): становили абсолютну більшість населення містечка. Концентрація єврейської громади була зумовлена як нормами перебування у «смузі осілості», так і дією обмежувальних «Тимчасових правил» від 3 травня 1882 року, які забороняли євреям селитися в сільській місцевості та купувати нерухомість поза межами міст і містечок. Їхній сакральний простір охоплював синагогу, понад 5 молитовних будинків (бейт-мідрашів), хеддери та благодійні товариства.

Православні — 1 384 особи (28,3%): репрезентувалися переважно місцевим селянством та частиною міщан. Духовним осередком була парафіяльна Свято-Покровська церква (із приписною Свято-Михайлівською) Летичівського благочиння Подільської єпархії [9, Арк. 1–450].

Римо-католики — 160 осіб (3,3%): представники дворянства, шляхти, маєткової адміністрації графів Пшездецьких/Рациборовських (економи, лісничі), а також залізничні службовці та технічні фахівці. Не маючи власного костелу безпосередньо в містечку, громада була приписана до Летичівського деканату.

Інші (старообрядці, протестанти) — 13 осіб (0,1%). які охоплювала дрібні віросповідні групи, і не утворювали в містечку окремих інституційних громад.

Центральна частина (Базарна площа) являла собою щільно забудований єврейський квартал із торговими лавками, майстернями та синагогами. Периферійні вулиці займали православні селяни-власники з напіваграрним характером забудови. Пристанційна зона функціонувала як модернізаційний анклав римо-католицької та службової адміністрації.

У містечку спостерігалася абсолютна конфесійна ендогамія. За даними метричних книг казенного рабинату та консисторії, середній вік вступу до першого шлюбу серед юдеїв становив 18–21 рік для жінок і 20–23 роки для чоловіків, тоді як у православних селян — відповідно 20–24 та 22–26 років [9; 10].

Демографічна динаміка Деражні у другій половині XIX ст. характеризується стрімким, майже експоненційним зростанням, яке неможливо пояснити виключно природним приростом. За даними 10-ї ревізії 1858 року, у містечку було зареєстровано 1 298 осіб юридично приписного населення [7]. Однак справжній демографічний стрибок

відбувся у 1870–1890-х роках: за підсумками перепису 1897 року, фактична чисельність населення Деражні сягнула 4 882 осіб [12, с. 2–3].

Зростання чисельності населення майже в 3,8 рази неможливо пояснити лише природним приростом, який коливався в межах 10–14 % на рік. Вирішальну роль відіграв механічний (міграційний) приріст, зумовлений залізничним будівництвом (1871 р.) та примусовим переселенням єврейського населення із сіл після 1882 року.

Стрибкоподібне зростання загальної чисельності було наслідком двох імперських факторів. По-перше, відкриття у 1871 році дільниці Жмеринка — Волочиськ Південно-Західної залізниці та станції «Деражня» перетворило містечко на потужний пункт акумуляції та експорту аграрної продукції, що спричинило приплив робітників, службовців та торговельних посередників. По-друге, дія «Тимчасових правил» 1882 року, які забороняли нове поселення євреїв у сільській місцевості, спровокувала масову концентрацію юдейського населення в містечках «смути осілості». Саме цей механічний приріст сформував ту конфесійну конфігурацію, яку зафіксував перепис 1897 року: юдеї становили абсолютну більшість (3 335 осіб, або 68,3%), православні посідали друге місце (1 384 особи, 28,3%), а римо-католики репрезентували невелику, але соціально значущу меншість (160 осіб, 3,3%) [12, с. 176–177].

Аналіз віково-статевої піраміди Деражні засвідчує прогресивний (експансивний) тип відтворення з високою часткою дитячого населення та наявністю гендерних диспропорцій у працездатному віці.

Таблиця 1

Віково-статева структура населення містечка Деражня (1897 р.)

Вікова група	Чоловіки (осіб)	Жінки (осіб)	Разом (осіб)	Частка від загалу (%)	Гендерний баланс (жінки – чоловіки)
0–9 років	682	661	1 343	27,51	–21 (перевага чоловіків)

Вікова група	Чоловіки (осіб)	Жінки (осіб)	Разом (осіб)	Частка від загалу (%)	Гендерний баланс (жінки – чоловіки)
10–19 років	524	542	1 066	21,84	+18 (перевага жінок)
Усього дітей і молоді (0–19)	1 206	1 203	2 409	49,35	–3 (баланс)
20–39 років	680	741	1 421	29,11	+61 (перевага жінок)
40–59 років	362	390	752	15,40	+28 (перевага жінок)
60 років і старше	143	157	300	6,14	+14 (перевага жінок)
УСЬОГО	2 391	2 491	4 882	100,0	+100 (перевага жінок)

Джерело: розраховано на основі: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. XXXII: Подольская губерния. СПб., 1904. С. 2–3, 176–177.

Найбільш виразною характеристикою цієї структури є аномально висока частка дітей та підлітків. Особи віком до 19 років налічували 2 409 осіб, що становило майже половину всього населення містечка (49,35%). Зокрема, наймолодша вікова група (0–9 років) налічувала 1 343 особи (27,51%), а група 10–19 років — 1 066 осіб (21,84%). Така демографічна конфігурація свідчить про стабільно високий коефіцієнт народжуваності, який у поєднанні з високою, особливо дитячою, смертністю (як було показано в попередніх розділах на основі метричних книг) формував замкнене коло традиційного відтворення. Велика родина в умовах Деражні виступала не лише соціальною нормою, а й економічною необхідністю: дитяча праця була інтегрована як у селянське господарство, так і в міщанські ремісничі майстерні, забезпечуючи виживання домогосподарства.

Однак різке звуження піраміди у вікових групах старше 20 років вказує на дію потужних відцентрових міграційних факторів та інституційного тиску імперії. Найбільш показовим є гендерний дисбаланс у працездатному віці (20–39 років). У цій категорії зафіксовано 680 чоловіків

проти 741 жінки, тобто перевага жіночого населення становила 61 особу (або 4,2% від загальної чисельності цієї групи). Подібна диспропорція не може бути пояснена виключно біологічними факторами; вона є прямим наслідком трьох взаємопов'язаних процесів.

По-перше, це систематичне вилучення чоловічого населення через інститут рекрутської повинності, а з 1874 року – через запровадження загальної військової повинності, яка відривала молодих чоловіків від місць проживання на термін від 3 до 6 років. По-друге, розвиток залізничної інфраструктури та інтеграція Деражні в загальноімперський ринок стимулювали сезонну та постійну трудову міграцію (відхідництво). Чоловіки масово залишали містечко для роботи на будівництві залізниць, у портах Одеси або на сезонних сільськогосподарських роботах у південних степових губерніях (Херсонській, Таврійській), де попит на фізичну працю був значно вищим, а оплата – привабливішою. По-третє, специфіка містечкової економіки дозволяла жінкам, особливо в юдейській громаді, брати активну участь у дрібній торгівлі, домашньому ремеслі та обслуговуванні пристанційної інфраструктури, що утримувало їх у містечку, тоді як чоловіки шукали кращих економічних перспектив за його межами.

Ця тенденція посилювалася з віком: у групі 40–59 років перевага жінок зростала до 28 осіб, а у групі 60 років і старше – до 14 осіб, що підтверджує як загальнодемографічну закономірність більшої тривалості життя жінок, так і кумулятивний ефект чоловічої міграції та смертності від важких умов праці та військових конфліктів.

Найбільш виразною характеристикою цієї структури є аномально висока частка дітей та підлітків. Особи віком до 19 років налічували 2 409 осіб, що становило майже половину всього населення містечка (49,35%). Зокрема, наймолодша вікова група (0–9 років) налічувала 1 343 особи (27,51%), а група 10–19 років — 1 066 осіб (21,84%). Така демографічна

конфігурація була наслідком стабільно високого коефіцієнта народжуваності, який у поєднанні з високою, особливо дитячою, смертністю формував замкнене коло традиційного відтворення. Велика родина в умовах Деражні виступала не лише соціальною нормою, а й економічною необхідністю: дитяча праця була інтегрована як у селянське господарство, так і в міщанські ремісничі майстерні, забезпечуючи виживання домогосподарства.

Однак різке звуження піраміди у вікових групах старше 20 років вказує на дію потужних відцентрових міграційних факторів та інституційного тиску імперії. Найбільш показовим є гендерний дисбаланс у працездатному віці (20–39 років). У цій категорії зафіксовано 680 чоловіків проти 741 жінки, тобто перевага жіночого населення становила 61 особу (або 4,2% від загальної чисельності цієї групи). Подібна диспропорція не може бути пояснена виключно біологічними факторами; вона є прямим наслідком трьох взаємопов'язаних процесів.

По-перше, це систематичне вилучення чоловічого населення через інститут рекрутської повинності, а з 1874 року — через запровадження загальної військової повинності, яка відривала молодих чоловіків від місць проживання на термін від 3 до 6 років.

По-друге, розвиток залізничної інфраструктури та інтеграція Деражні в загальноімперський ринок стимулювали сезонну та постійну трудову міграцію (відхідництво). Чоловіки масово залишали містечко для роботи на будівництві залізниць, у портах Одеси або на сезонних сільськогосподарських роботах у південних степових губерніях (Херсонській, Таврійській), де попит на фізичну працю був значно вищим, а оплата — привабливішою.

По-третє, специфіка містечкової економіки дозволяла жінкам, особливо в юдейській громаді, брати активну участь у дрібній торгівлі, домашньому ремеслі та обслуговуванні пристанційної інфраструктури, що

утримувало їх у містечку, тоді як чоловіки шукали кращих економічних перспектив за його межами. Ця тенденція посилювалася з віком: у групі 40–59 років перевага жінок зростала до 28 осіб, а у групі 60 років і старше — до 14 осіб, що підтверджує як загальнодемографічну закономірність більшої тривалості життя жінок, так і кумулятивний ефект чоловічої міграції та смертності від важких умов праці та військових конфліктів.

Отже, віково-статева структура населення Деражні кінця XIX ст. була не стихійним демографічним явищем, а прямим наслідком імперської політики (рекрутська та військова повинність) та економічної інтеграції (залізничне будівництво, трудова міграція). Це призвело до формування демографічної піраміди з аномально високою часткою дітей (49,35%) та гендерним дисбалансом у працездатному віці (перевага жінок на 61 особу в групі 20–39 років), що відображало глибші соціально-економічні трансформації пореформеної доби.

Соціально-станова організація Деражні у другій половині XIX ст. формувалася на перетині двох систем координат — імперського станового поділу та конфесійно зумовленої професійної спеціалізації. Цей дуалізм надавав місцевому соціуму виразної ієрархічності, водночас забезпечуючи функціональну взаємозалежність між різними групами населення. На відміну від повітових центрів, де станові межі часто розмивалися під тиском бюрократичної вертикалі, у містечках типу Деражні вони зберігали чіткість і виступали реальним механізмом соціальної стратифікації.

Основу соціуму становили дві великі групи — міщани та селяни, причому їхнє співвідношення і функціональні ролі були нерозривно пов'язані з конфесійною структурою. Юдейське населення, яке за переписом 1897 року становило 68,3% мешканців (3 335 осіб), майже повністю входило до міщанського стану [12, с. 176–177]. Це було наслідком не лише демографічної динаміки, а й тривалої історичної традиції, за якої євреї на Правобережжі переважно мешкали в містах і містечках,

займаючись торгівлею, ремеслом та орендою промислових об'єктів. Православне населення, навпаки, зберігало переважно селянський статус, навіть коли частина його представників постійно проживала в межах містечка (1 384 особи, 28,3%) [12, с. 176–177].

Юдейська громада Деражні формувала складний соціально-економічний прошарок, який можна умовно поділити на три рівні. Верхівку становили підприємці-орендарі, які тримали в оренді поміщицькі промислові об'єкти — водяні млини на річці Вовк, гуральні, цегельний завод, а також контролювали ярмаркову торгівлю збіжжям, птицею та іншою сільськогосподарською продукцією. Згідно з камеральним описом 1812 року, на одній із гребель річки Вовк функціонували два борошняних млини (чотири постави), а також діяли три єврейські винокурні та панська кам'яна пивоварня з солодовнею [5, Арк. 103зв.–106зв.]. Саме ця група акумулювала основний капітал і виступала головним кредитором для селянського населення.

У пореформену добу, коли державна кредитна система в сільській місцевості фактично не функціонувала, приватні позики під заставу майбутнього врожаю стали ключовим механізмом фінансування селянських господарств. Архівні справи мирового посередника Летичівського повіту фіксують численні випадки, коли борг погашався не грошима, а примусовим відпрацюванням на поміщицьких полях чи промислових об'єктах, що створювало механізм боргової залежності [4, Арк. 20–25]. Аналітична записка Подільського губернського статистичного комітету за 1866 рік підтверджує, що відсутність організованої державної кредитної системи змушувала селян вдаватися до позик у єврейських орендарів під заставу майбутнього врожаю [8, Арк. 30–37].

Середній рівень юдейської громади репрезентували дрібні торговці та ремісники. За підрахунками на основі перепису 1897 року, євреям належало близько 30–40 мануфактурних крамниць, три оптові склади, лісові склади,

а також переважна більшість торгових лавок на Базарній площі [12, с. 176–177]. Понад 85% усіх зайнятих у торгівлі містечка належали до юдейської громади. Ремісничий сектор також був зосереджений у їхніх руках: понад 70% місцевих кустарних майстрів були євреями, які займалися кравецтвом, шевством, ковальством, бондарством, а також виконували релігійні функції різників-шойхетів [12, с. 176–177]. Ця група забезпечувала повсякденні потреби як міського, так і селянського населення, формуючи своєрідний «середній клас» містечкової економіки.

Нижчий рівень юдейського міщанства становили наймити, носії, дрібні торговці в рознос, а також члени родин, які не мали власного господарства. Попри внутрішню диференціацію, усю юдейську громаду об'єднувала спільність інституційного простору: казенний рабинат, синагога, молитовні будинки, хеддери та благодійні товариства виступали не лише релігійними, а й соціальними осередками, що регулювали цивільно-правовий і духовний побут більшості мешканців містечка. Метричні книги Деражнянського єврейського рабинату за 1860–1897 роки фіксують діяльність цих інституцій та реєструють цивільні стани юдейського населення [10, Арк. 1–380].

Православне населення Деражні, яке становило 28,3% мешканців (1 384 особи), було представлено переважно селянами-власниками, які після реформи 1861 року вийшли зі стану тимчасовозобов'язаних і отримали у власність садибні та польові наділи [3, Арк. 1–85]. Їхня соціально-економічна позиція була суттєво іншою, ніж у юдейської громади. Основу господарства становили землеробство, присадибне тваринництво та візництво, причому останнє відігравало важливу роль у зв'язку з інтеграцією містечка до залізничної мережі. Гужовий транспорт до залізничної станції «Деражня» став одним із джерел доходу для селянських родин, які перевозили збіжжя, цукрові буряки, ліс та інші вантажі.

Водночас селянське населення не було соціально однорідним. Частина селян, особливо молодші сини в багатодітних родинах, не мали достатніх земельних наділів і змушені були шукати додаткових заробітків. Це зумовлювало розвиток сезонної праці за наймом у поміщицькому фільварку, на цукрових плантаціях, а також відхідництво до інших регіонів імперії. Додаткові ревізькі списки 1860–1870-х років фіксують перехід частини селян до міщанського стану, що відображало прагнення уникнути обтяжливих викупних платежів та отримати доступ до міських видів зайнятості [7, Арк. 115–120]. Така економічна стратегія була тісно пов'язана з демографічною структурою: висока народжуваність і велика родина вимагали залучення всіх членів домогосподарства до господарської діяльності, а дитяча праця була інтегрована як у селянське господарство, так і в міщанські ремісничі майстерні. Метричні книги Свято-Покровської та Свято-Михайлівської церков за 1860–1897 роки засвідчують високу народжуваність у православній громаді (коефіцієнт 42–48‰) та значну дитячу смертність (45–52% від загальної кількості померлих). У юдейській громаді цей показник був нижчим — 35–42‰, що пояснюється відсутністю залучення єврейських жінок до важкої польової праці, їхньою зайнятістю у домашній торгівлі та ремеслі, а також тривалішим періодом грудного вигодовування [9, Арк. 50–68; 10, Арк. 12–35].

Третю велику групу становив службово-адміністративний та дворянський прошарок, до якого належали власники маєтку (Рациборовські), службовці поміщицької контори (економісти, лісничі, писарі), урядовці волосного правління, поштово-телеграфні чиновники, а після 1871 року — штат залізничних службовців станції «Деражня». Ця група була найменшою за чисельністю (160 осіб римо-католиків, 3,3‰), але відігравала важливу роль у соціальній ієрархії містечка [12, с. 176–177]. Більшість її представників належали до римо-католицької громади. Не маючи власного костелу безпосередньо в містечку, католицька громада

була приписана до Летичівського деканату, але її соціальний статус був значно вищим, ніж у більшості православних селян і навіть дрібних єврейських торговців.

Соціотопографічна структура Деражні чітко відтворювала цю соціальну ієрархію. Центральна частина містечка, зокрема Базарна площа та прилеглі вулиці, являла собою щільно забудований єврейський квартал із торговими лавками, майстернями та синагогами. Тут концентрувалася основна частина юдейського населення, яке здійснювало торговельну та ремісничу діяльність. Периферійні вулиці та вигони, розташовані ближче до річки та орних земель, займали православні селяни-власники, чиї садиби поєднували житлові будинки з господарськими спорудами, зберігаючи напіваграрний, сільський характер забудови. Окремим просторовим анклавом, що сформувався після 1871 року, стала пристанційна зона. Вона функціонувала як модернізаційний кластер, де проживала римо-католицька адміністрація та залізничні службовці, фізично та функціонально відокремлений від традиційного ярмаркового центру.

Така просторова сегрегація не була лише відображенням конфесійних відмінностей. Вона виступала також механізмом соціального контролю та відтворення станових меж. Юдейське населення, обмежене в праві на володіння сільськогосподарською землею, було зосереджене в містечку і залежало від селян як постачальників сировини для млинів, худоби, льону, дров та птиці. Натомість селяни залежали від єврейських торговців та орендарів промислових об'єктів, які забезпечували їх кустарними виробами, крім того, що було найважливішим у пореформену добу, дрібним приватним кредитом. Ця взаємозалежність створювала специфічну модель співіснування, де релігійна ідентичність виступала водночас і бар'єром, що зберігав культурну автономію громад, і каталізатором складних економічних зв'язків, що утримували містечко як єдиний, хоча й внутрішньо суперечливий, соціально-економічний організм.

Соціальна структура Деражні не була статичною. Вона еволюціонувала під впливом імперських реформ, залізничного будівництва та міграційних процесів. Селянська реформа 1861 року дестабілізувала традиційну систему землеволодіння, спонукаючи частину селян до пошуку альтернативних стратегій виживання, зокрема переходу до міщанського стану. Додаткові ревізькі списки 1860-х років фіксують зростання чисельності міщанського населення з 1 298 осіб у 1858 році до 1 650 осіб у 1860-х роках, що відображало як природний приріст, так і певну міграційну мобільність у перші роки після скасування кріпосного права [6, Арк. 115–120]. Відкриття залізничної станції «Деражня» у 1871 році створило новий попит на робочу силу різного профілю: від кваліфікованих залізничників та службовців до некваліфікованих вантажників та сезонних робітників. Це спричинило притік населення з інших регіонів імперії, включаючи представників інших конфесій та етнічних груп, які раніше не були характерними для цього поселення. «Тимчасові правила» 1882 року, заборонивши євреям селитися в сільській місцевості, спровокували масову концентрацію юдейського населення в містечках «смуги осілості», що ще більше посилювало конфесійну та соціальну однорідність юдейської громади Деражні [11, № 961].

У результаті цих процесів Деражня перетворилася з традиційного аграрно-ремісничого містечка на поліконфесійний соціально-економічний центр з вираженими рисами модернізації. Просторова організація містечка також зазнала змін: виникнення нових кварталів навколо залізничної станції, зміна функціонального призначення історичного центру, формування специфічних зон проживання різних соціальних груп — все це було прямим наслідком соціальної динаміки. Соціальна структура Деражні кінця XIX ст. постала не просто як адміністративно-територіальна одиниця, а як складний поліконфесійний організм, що еволюціонував на перетині

імперських обмежувальних практик, ринкової інтеграції та локальних традицій Правобережної України.

Для визначення унікальності соціодемографічного розвитку Деражні здійснено порівняльно-історичний аналіз із поселеннями Летичівського повіту, які репрезентували різні рівні урбаністичної ієрархії: повітовим центром (м. Летичів), давнім релігійно-ярмарковим осередком (м-ко Меджибіж) та периферійним аграрним поселенням (м-ко Вовковинці).

Таблиця 2

**Порівняльна характеристика населених пунктів Летичівського повіту
(друга половина XIX ст.)**

Показник	м. Летичів (повітовий центр)	м-ко Меджибіж (релігійно- торговий центр)	м-ко Деражня (транспортно- торговий вузол)	м-ко Вовковинці (периферійне поселення)
Чисельність населення (сер. 1860-х рр.)	~4 618 осіб	~2 714 осіб	~1 811 осіб	~476 осіб
Чисельність населення (1897 р.)	~5 500 осіб	~5 800 осіб	4 882 особи	< 1 000 осіб
Темпи зростання (1860–1897 рр.)	Низькі (~1,2 рази)	Помірні (~2,1 рази)	Високі (майже в 2,7 рази)	Низькі (~2 рази)
Домінуюча конфесійна група	Збалансована (православні, юдеї, католики)	Юдейська (>70%)	Юдейська (68,3%)	Православна (>90%)
Провідний економічний профіль	Повітова адміністрація, дрібна торгівля, ремесло	Паломництво, традиційні ярмарки, дрібне ремесло	Залізнична логістика, гуртова торгівля збіжжям, млинарство	Натуральне аграрне господарство
Інфраструктурний чинник	Відсутність залізниці	Відсутність залізниці	Станція «Деражня» (1871 р.)	Залізничне полотно без потужного комерційного вузла

Показник	м. Летичів (повітовий центр)	м-ко Меджибіж (релігійно- торговий центр)	м-ко Деражня (транспортно- торговий вузол)	м-ко Вовковинці (периферійне поселення)
Специфіка міграційного притоку	Адміністративна стабільність	Хасидське паломництво, локальні селяни	Залізничний капітал, «Тимчасові правила» (1882 р.)	Відсутність міграційних стимулів
Гендерні пропорції (20–39 років)	Помірна перевага жінок	Виражена перевага жінок (відхідництво)	Найвища перевага жінок (+61 особа)	Близький до природного баланс

Джерело: складено та обчислено на основі: ДАХМО. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–180; Первая Всеобщая перепись... С. 2–177; Муляр А. М., 2023, с. 11–17.

Примітка: Різниця між показниками 1 298 осіб (1858 р., ревізія), 1 650 осіб (1860-ті рр., додаткові ревізійні списки) та 1 811 осіб (1866 р., статистичні відомості) зумовлена тим, що ревізійні матеріали фіксували переважно міщанський стан, тоді як статистичні відомості 1866 року та перепис 1897 року враховували все наявне населення містечка (селяни, міщани, дворяни, службовці тощо)

Ключовою відмінністю Деражні від Меджибожа та Летичева став характер міграційних процесів у пореформену добу. Меджибіж продовжував приваблювати населення переважно за рахунок релігійного паломництва та традиційної ярмаркової торгівлі, але після введення «Тимчасових правил» 1882 року він не зміг поглинути весь потік єврейських мігрантів із навколишніх сіл через обмеженість економічної бази [11, № 961; 17, с. 73]. Летичів, як повітовий центр, мав стабільний, але помірний адміністративний міграційний фон, що підтверджується статистичними відомостями Подільської губернії за 1866 рік, де фіксується незначне зростання населення повітових центрів порівняно з торговельними містечками [8, Арк. 1–180].

Деражня ж стала магнітом для двох хвиль мігрантів. Першу хвилю склали сільські євреї, які, рятуючись від заборони на проживання в селах, масово переселялися до містечка. Це підтверджується даними перепису

1897 року, де частка юдеїв у Деражні сягнула 68,3% (3 335 осіб), тоді як у 1858 році, за матеріалами 10-ї ревізії, єврейське населення становило значно меншу частку [12, с. 176–177; 7, Арк. 115–120]. Другу, вирішальну хвилю, сформували представники різних станів (залізничні службовці, робітники, дрібні торговці), яких привабило відкриття станції «Деражня» у 1871 році [13, с. 245]. Цей інфраструктурний чинник перетворив містечко на транзитний вузол, чого були позбавлені як Летичів, так і Меджибіж, що залишалися поза залізничною мережею [12, с. 2–3].

Що ж до Вовковинців, то дане містечко залишалося невеликим поселенням із населенням усього 476 осіб (станом на середину 1860-х рр.) [8, Арк. 45–47]. Формально через територію цього поселення також пролягла залізнична магістраль, проте, на відміну від Деражні, інфраструктурний чинник не спровокував тут жодних помітних демографічних чи економічних зрушень. За даними статистичних звітів, Вовковинці залишалися периферійним аграрним поселенням із населенням, що ледве перевищувало 476 осіб, де абсолютно домінувало православне селянство (понад 90%), а торгівля та ремесло перебували в зародковому, суто споживчому стані [18, с. 12; 8, Арк. 45–47]. Приклад Деражні та Вовковинців свідчить про те, що наявність залізничного полотна сама по собі не гарантувала модернізації поселення. Залізниця виступала скоріше підсилювачем уже існуючих структурних переваг (наявність торговельного прошарку, конфесійна концентрація капіталу), ніж універсальним каталізатором змін. Цей висновок, однак, потребує подальшої перевірки на ширшій вибірці містечок регіону.

Економічна інерція Вовковинців, відсутність потужного міщанського прошарку, здатного монополізувати логістичні потоки та організувати скупку-відвантаження товарів, унеможливили інтеграцію містечка в загальноімперський ринок. Залізниця в цьому випадку виступила не як універсальний каталізатор змін, а як підсилювач вже існуючих структурних

переваг. У Деражні вона активізувала наявний торговельно-ремісничий потенціал юдейської громади, трансформувавши містечко у вузол експорту, що підтверджується зростанням кількості торгових свідоцтв та оптових складів у 1870–1890-х роках [8, Арк. 30–37]. У Вовковинцях же вона залишилася лише географічною лінією, що пройшла повз соціотопографічну матрицю поселення, не змінивши ні його конфесійного складу, ні професійної зайнятості мешканців [12, с. 176–177].

Таким чином, порівняльний аналіз засвідчує, що Деражня у другій половині XIX ст. вийшла за межі типової моделі розвитку подільського містечка, яку репрезентували Меджибіж та Вовковинці. Поєднавши високу конфесійну концентрацію, характерну для «штетлу» (68,3% юдеїв у 1897 р.), з унікальною інфраструктурною перевагою (залізничне сполучення з 1871 р.), Деражня змогла трансформувати міграційні потоки та гендерні диспропорції в чинники стрімкої соціально-економічної модернізації, випередивши навіть традиційний повітовий центр — Летичів, де темпи зростання населення становили лише ~1,2 рази порівняно з 2,7 рази в Деражні [12, с. 2–3, 176–177; 18, с. 11–17].

Висновки. Проведене дослідження дозволило реконструювати еволюцію соціодемографічного, конфесійного та просторового ландшафту містечка Деражня Летичівського повіту Подільської губернії у другій половині XIX ст. як цілісної системи, що перебувала під впливом імперських трансформацій, локальних економічних практик та природно-географічних чинників.

По-перше, демографічна динаміка Деражні засвідчила стрімке зростання чисельності населення з 1 298 осіб у 1858 році до 4 882 осіб у 1897 році, тобто майже в 3,8 рази. Цей показник неможливо пояснити виключно природним приростом, який, за даними метричних книг, становив 10–14% на рік [9; 10]. Вирішальну роль відіграли міграційні процеси, зумовлені трьома взаємопов'язаними чинниками: скасуванням

кріпосного права 1861 року, що дестабілізувало селянські громади та спонукало частину населення до зміни стану; дією «Тимчасових правил» 3 травня 1882 року, які забороняли нове поселення євреїв у сільській місцевості та стимулювали їхню концентрацію в містечках «смуги осілості» [11, № 961]; відкриттям 1871 року залізничної станції «Деражня» на дільниці Жмеринка — Волочиськ, що перетворило містечко на потужний аграрно-транспортний вузол і привабило робочу силу, службовців та торговельних посередників [13, с. 245].

По-друге, конфесійна структура Деражні набула виразної поліетнічної конфігурації з абсолютним домінуванням юдейського елементу (68,3%), тоді як православна громада становила 28,3%, а римо-католицька — лише 3,3% [12, с. 176–177]. Конфесійна належність виступала не лише маркером сакральної ідентичності, а й жорстким детермінантом соціопрофесійного статусу та просторової організації. Юдейська громада монополізувала сферу торгівлі (понад 85% зайнятих у цій галузі) та дрібного ремесла (понад 70%), утримувала в оренді водяні млини й гуральні на річці Вовк [5, Арк. 103зв.—106зв.]. Православне населення зберігало аграрний уклад, займаючись землеробством та візництвом. Римо-католики концентрувалися в адміністративно-службовій сфері, обслуговуючи маєткову адміністрацію Рациборовських та залізничну інфраструктуру [6, Арк. 1–200].

По-третє, просторова топологія містечка відтворювала цю сегментацію. Центральна Базарна площа з кам'яним «гостинним» двором на 30 крамниць являла собою щільно забудований єврейський квартал, периферійні вулиці займали православні селяни-власники, а пристанційна зона функціонувала як окремий модернізаційний анклав римо-католицької адміністрації та залізничних службовців.

По-четверте, метричні книги православних церков та казенного рабинату дозволили реконструювати відмінності в демографічній поведінці

громад. Для обох основних конфесій була властива майже абсолютна ендогамія, проте спостерігалися суттєві відмінності у шлюбному віці (18–21 рік для юдейських жінок проти 20–24 років для православних) та дитячій смертності (35–42% у юдеїв проти 45–52% у православних) [9, Арк. 50–68; 10, Арк. 12–35]

По-п'яте, віково-статева структура населення Деражні за переписом 1897 року продемонструвала прогресивний (експансивний) тип відтворення з аномально високою часткою дітей та підлітків (49,35% осіб віком до 19 років) та гендерним дисбалансом у працездатному віці (перевага жінок на 61 особу в групі 20–39 років) [12, с. 2–3]. Ця диспропорція була наслідком трьох процесів: вилучення чоловіків через рекрутську та загальну військову повинність (з 1874 р.); сезонного та постійного відхідництва чоловіків на залізничне будівництво, до Одеси та степових губерній; специфіки містечкової економіки, де жінки юдейської громади залишалися в містечку, утримуючи дрібну торгівлю та ремесло.

По-шосте, економічна система Деражні функціонувала за принципом симбіотичної, хоча й напруженої, взаємозалежності. Православні селяни виступали основними постачальниками сировини для єврейських торговців та орендарів промислових об'єктів, натомість користуючись дрібним приватним кредитом, який компенсував відсутність організованої державної кредитної системи. Цей механізм боргової залежності, зафіксований у справах мирового посередника та аналітичній записці Подільського губернського правління за 1866 рік, перетворював позики на кабальні контракти щодо відпрацювання на цукрових плантаціях та під час збору врожаю [4, Арк. 20–25; 8, Арк. 30–37]. Попри конфесійну відокремленість у сфері шлюбно-родинних відносин, повсякдення вимагало постійного економічного контакту, що створювало специфічну модель співіснування, де релігійна ідентичність виступала водночас і бар'єром, і каталізатором соціальних зв'язків.

По-сьоме, порівняльно-історичний аналіз у контексті Летичівського повіту засвідчив, що Деражня випередила сусідні традиційні аграрно-ремісничі центри (Меджибіж, Вовковинці) завдяки інфраструктурному включенню до загальноімперського ринку через залізничну мережу. Якщо Меджибіж та Вовковинці, залишившись поза залізничними лініями або не маючи потужного торговельного прошарку, поступово втрачали значення регіональних оптових центрів, то Деражня перетворилася на потужний пункт акумуляції та експорту товарного збіжжя, цукрових буряків, лісоматеріалів і спирту до одеського порту та на західнокордонні митниці [12, с. 2–177; 18, с. 11–17]. Приклад Вовковинців підтверджує методологічну тезу про те, що наявність залізничного полотна сама по собі не гарантує модернізації поселення: через відсутність підприємницького купецького стану та засилля натурального господарства залізниця залишилася лише географічною лінією, тоді як у Деражні вона активізувала наявний торговельно-ремісничий потенціал юдейської громади.

Отже, Деражня другої половини XIX ст. постала не просто як адміністративно-територіальна одиниця, а як складний поліконфесійний організм, що еволюціонував на перетині імперських обмежувальних практик, ринкової інтеграції та локальних традицій Правобережної України. Доля містечка яскраво ілюструє загальну тенденцію для подільського прикордоння: інфраструктурна модернізація (залізниця) не зруйнувала традиційну конфесійну мозаїку, а навпаки — консервувала та поглибила її, надаючи нові економічні ніші для кожної з громад. Поєднання високої конфесійної концентрації юдейського капіталу з унікальним інфраструктурним фактором (залізничне сполучення з 1871 р.) дозволило Деражні трансформувати міграційні потоки та гендерні диспропорції в чинники стрімкої соціально-економічної модернізації, випередивши навіть традиційний повітовий центр — Летичів.

Література

1. ДАХМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 4.
2. ДАХМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 24.
3. ДАХМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 118.
4. ДАХМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 124.
5. ДАХМО. Ф. 115. Оп. 2. Спр. 109.
6. ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 312.
7. ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 410.
8. ДАХМО. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 2.
9. ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2412.
10. ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 3105.
11. Временные правила о евреях 3 мая 1882 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. СПб., 1884. Т. II. № 961.
12. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. XXXII: Подольская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Отделения статистических сведений Комитета Министров Внутренних Дел, 1904. 217 с.
13. Архангельский А. С., Архангельский В. А. Железнодорожные станции СССР: Справочник. Москва: Транспорт, 1981. Кн. 1. 504 с.
14. Гуржій О. І. Імперська модернізація та аграрна політика на західних окраїнах Російської імперії (1830–1880-ті роки). Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 288 с.
15. Доценко В. О. Об'єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.). Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. 480 с.
16. Дячок О. Я. Деражня в топографічному і камеральному описі Летичівського повіту кінця XVIII – початку XX століття. *Краєзнавчі студії*. 2018. Вип. 2. С. 105–108.

17. Кононенко В. В. Єврейські громади Поділля у XV — першій половині XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44, т. 1. С. 71–75.

18. Муляр А. М. Летичівський повіт Подільської губернії у пореформений період (1862–1872 рр.): особливості демографічного та соціально-економічного розвитку. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 2(136). С. 11–17.

19. Реєнт О. П. Українське селянство в другій половині XIX ст.: проблеми соціально-економічної історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 224 с.